

Remzija Hadžiefendić-Parić
remzija.hadziefendic.panic@zg.t-com.hr
University of Bihać
ORCID: 0009-0006-2050-2966

POZNAŃSKIE STUDIA SLAWISTYCZNE
NR 25 (2023)
DOI: 10.14746/pss.2023.25.9

Data przesłania tekstu do redakcji: 23.03.2023
Data przyjęcia tekstu do druku: 4.07.2023

Ramiza Smajić
ramizas@hotmail.com
University of Sarajevo
ORCID: 0000-0002-1380-2630

Putopisna inskripcija Bosne i bosanskog u 19. stoljeću

ABSTRACT: Hadžiefendić-Parić Remzija, Smajić Ramiza, *Travel Inscription of Bosnia and Bosnian in the 19th Century*, "Poznańskie Studia Slawistyczne" 25. Poznań 2023. Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne," Adam Mickiewicz University, Poznań, pp. 189–208. ISSN 2084-3011.

The topic is romantic travelogues with the subject of Bosnia: descriptions and insights into the perceived "reality" of the Bosnian area and people of the 19th century presented through linguistic and stylistic means and on examples of selected travelogues from that period. New historical experiences of the writer opened the way for the emotional reception of collective practices of people, and this often leads to ahistorical conceptualization and long-lasting stereotypes. Considering that both linguistic activity and historical memory are mutual psychological processes, the diverse strategic character of the travel discourse through research shows that known cultural patterns can often deceive with their simplified form.

KEYWORDS: travelogues; Bosnia; romanticism; language; history

Uvod

Bosna je (do)živjela svoj romantizam kasnije od većine evropskih zemalja, ali zbog njenog karaktera prostora sa „viškom historije“, graničnog prostora između istoka i zapada, u i između velikih carstava, realizacija tog romantizma odvijala se kroz političke okvire bujanja nacionalnih ideja, reformi Osmanske države, buna, Istočnog pitanja, ogromnih demografskih promjena zbog progona stanovništva, posebno muslimanskog kao ostataka „turskog“ društva, migracija koje je Evropa ostavila na marginama svog zanimanja. U kolikoj su se mjeri putopisci uključili u uzburkanu bosansku stvarnost u periodu romantizma možda najslikovitije opisuje Milorad Ekmečić uspoređujući ih s galebovima na pučini koji su „uvijek znak onim očajnicima na palubi da se nešto krupno približava“ (Ekmečić, 1977, 301). Postoji više desetina putopisnih jedinica o Bosni, kao i radova baziranih na ljetopisnoj građi iz tog perioda.¹ Metodom uzorka izdvojili smo neke karakteristične elemente lingvističko-historiografske inskripcije Bosne i bosanskog, a koji zorno svjedoče o nečemu što se proteglo i na 20. st. sa svojevršnim oživljavanjem čak i u današnje doba. Prije svega, podsjetit ćemo na nešto što je u romantizmu definirano još od Samuel Taylor Coleridgea, a to je da sva saznanja počivaju na podudarnosti. Možemo znati samo ono šta je istinito, a istina ima generalno mjesto u podudarnosti misli (sopstvo, inteligencija) sa stvarima, predstavljenim objektom. U procesu spoznaje, objektivno i subjektivno se tako trenutno sjedinjuju i ne može se odrediti koje od to dvoje je prvo, koje drugo po prioritetu (Coleridge, 2023, 333–334). Ipak, kad su u pitanju putopisci i njihovi opisi, dominantne karakteristike putopisaca romantizma s fokusom na bosanskom prostoru vrlo su uočljive. Ono što je neupitno zajedničko svim putopiscima jeste činjenica njihovog subjektivnog doživljaja. Svaki je putopis, po definiciji žanra, subjektivne prirode, neovisno o motivima, vremenu ili okolnostima

1 Izdvojiti ćemo neke jedinice sa sadržajima vezanim za period romantizma: Mažuranić, M., 1842; Mažuranić, I., 1941; Evans, 1965; Evans, 1967; Giljferding, 1972; Irijart, 1981; Šamić, 1981; Pederin, 1982; Hadžiselimović, 1989; Hadžiselimović, 1991; Todorova, 1999; Džambo, 2002; Michel, 2006; Irbi, Mekenzi, 2016; Radušić, 2019; Jabłonowski, 2021 i dr.

u kojima je nastajao. Budući da su jezička djelatnost i historijsko pamćenje uzajamni psihološki procesi, raznolik strateški karakter putopisnog diskursa kroz istraživanja pokazuje kako poznati kulturni obrasci znaju često zavarati svojim anahronim, stereotipnim i uprošćenim sadržajima.

Anahronizmi i stereotipi

Podemo li od formalne strane, zajednička karakteristika većine putopisaca 19. st. pa do danas jeste anahrono korištenje naziva *Bosna i Hercegovina* za period prije austrougarske okupacije. Administrativno tada ne postoji Bosna i Hercegovina. Bosna je u dotadašnjoj historiji bila banovina, kraljevina, krajište, vilajet, sandžak, ejalet unutar kojega je bio i Hercegovački sandžak koji će kratko vrijeme biti i pašaluk, ali jedinica *Bosna i Hercegovina* nastaje s austrougarskom okupacijom. Višestoljetni status administrativne forme Hercegovačkog sandžaka u okviru administrativne jedinice Bosanskog ejaleta ostavio je do danas naviku stanovništva da riječ Bosanac podrazumijeva i Hercegovca. Da je tako isto bilo kroz povijest, ima bezbroj primjera, a ovdje ćemo navesti mostarske katolike koji su se na poziv pečuškog biskupa Ignac Matyas Radonaya naselili oko Pečuha između 1686. i 1703. godine na imanja opustjela nakon progona mađarskih muslimana. Iako dolaze iz Mostara, iz Hercegovine, oni su masovno registrirani kao „Bošnjaci“ i isto tako pored svog rodenog prezimena često dobijali novo prezime „Bošnjak“. Pored toga, izjavljivali su da govore *bošnjačkim* jezikom, budući da je Bošnjak u to doba bio svaki rezidentni stanovnik na području Bosanskog ejaleta bez obzira na millet, konfesionalnu grupu, ne računajući one koji su u Bosni bili bez osmanskog državljanstva (Šarošac, 1991).

Gotovo paralelno s anahronim imenovanjima, stalan problem kod zapadnih putopisaca je upotreba višestoljetnog stereotipa imenovanja Osmanske države kao Turske, što može izgledati da u ovom momentu nije tema, no to ima veze s inskripcijom bosanskih muslimana. Riječ je o nečemu što se izuzetno rijetko pominje, ali je od važnosti za opću kulturu i naučnu egzaktnost. U Janičarskim zakonima Osmanske države od početka stoji jedan bitan član, a to je da Turčin ne može nikad biti janičar. Cijeli svijet koji Osmansku državu naziva Turskom nikad ne uzima

u obzir da su Turci za Osmanlije simbol prostog i grubog azijskog čovjeka, što je do 19. st. u govoru osmanskog društva razvilo čak neke pežorativne izraze poput *etrāki bī idrāk* (Turci bez sposobnosti rasuđivanja) i *etrāk-i nā pāk* (Turci kojima je strana čistoća) (v. Smajić, 2022).

Zajednički stereotip je i epitet „turski“ i „Turci“ za muslimane, pa i bosanske, uprkos činjenici da su četiri stoljeća muslimani, bosanski krstjani, kršćani i hrišćani nazivani Bošnjacima prema prostoru u kojem su živjeli. Tek buđenjem nacionalne svijesti u 19. st. kod bosanskih susjeda, počinje agitacija za imenovanje pravoslavaca u Bosni kao Srba i katalika u Bosni kao Hrvata, formiraju se udruženja, objavljuju brošure za širenje naziva nacije i jezika.

U cjelini je primjetna krajnja simplifikacija bosanskog multikulturalnog miljea koji je stoljećima funkcionirao, a do danas ostao pod plaštom predrasuda i stereotipa onih koji su pisali o njemu.

Politička motiviranost

Često se zaboravlja da je bitna zajednička karakteristika putopisa to da se oni ne pišu za zemlje i narode koji se obilaze i posjećuju, nego za autorove čitatelje.² Jedna od posljedica takvog pristupa je i izjava Richarda Holbruka da je najčitanija knjiga na engleskom jeziku o ovom dijelu Balkana bila ona R. West, koja je inače puna površnih i netačnih detalja da ih je čak i M. Ekmečić opisao kao prejake i neodržive.³ Do koje mjere

2 Budući da je općepoznato kako je Balkan od početka XIX. st. geopolitički rubna zona čija je stabilnost manje ovisila od odnosa njegovih država i naroda, koliko od odnosa susjednih sila, Ahmet Davutoglu govori o tri historijska nasljeđa, dva u nastupanju, jednom u povlačenju. Prva interesna sfera u usponu dobila je na zamahu stvaranjem Njemačkog saveza i prostire se od Poljske na sjeveru, preko Austrije i Mađarske do Hrvatske i Jadrana na jugu. Druga interesna sfera je pravoslavno-slavska sfera uticaja i ona počinje na sjeveru u Besarabiji, pa se preko Bugarske, Srbije i Grčke spušta do Egeja i Jadrana. Treća je defanzivna osmanska osa „koja se na sjeveru tradicionalno oslanjala na poljsku politiku, a na jugu – na autohtone etničke grupe na Balkanu koje su se identificirale sa osmanskim kulturom“. (Davutoglu, 2011, 209, prema: Bandžović, 2021, 124–125).

3 West, 1943 i brojna naredna izdanja i na različitim jezicima.

su te tvrdnje i opisi bili apsurdni, može se vidjeti iz pisanja o repatim ljudima i plemenima koja ne razlikuju šećer od snijega. Iako je Božidar Jezernik iznio dosta detalja o tome u svojim knjigama (Jezernik, 2000; 2004; 2010), u osvrtu na knjigu Vladana Đorđevića, srpskog političara, predsjednika Vlade u periodu 1897.–1900. i člana Srpske akademije nauka i umetnosti, tu priču o repovima stavio je u puni kontekst dugoročne političke motiviranosti.⁴ Ono što je takođe bitno jeste da Đorđević te „argumente“ nije izmislio, nego ih prenosi nekritički u svoju knjigu od austrijskih autora⁵ konzula Joxana Georga fon Hana, bečkog urednika novina Paula Ziberca i Ivana Jastrebova, koji je bio ruski konzul u Prizrenu i poznao situaciju u regionu s kraja 19. st.⁶

Politička motiviranost nije uvijek jednaka od autora do autora, jer u velikoj mjeri ovisi o tome da li je autorov putopis naručen (kao što je slučaj kod uhoda), ali i o autorovom poznavanju opće civilizacije i one koju opisuje. Za primjer se može uzeti A. Giljferding, jedan od putopisaca koji dolaze u Bosnu sa već stvorenim ili preuzetim *slikama u glavi*, ali je i njegova motiviranost jasna kroz sve njegove zapise.⁷ Pošto je bio i filolog, slavista, historičar, etnograf, diplomata i konzul u Bosanskom pašaluku, svestrano se zalagao za sve što je značilo jedinstvo slavenskih jezika, čak da se formira jedan jezik s jednom azbukom. U sljedećem pasusu svog putopisa iz 1859. godine, pored pogleda na katolike

4 Iako se članak odnosi na knjigu *Arnauti i velike sile*, problem se aktivno dotiče i Bosne. Budući da je 16. septembra 1876. godine vojska proglasila kneza Milana „kraljem Srbije i Bosne“, pripajanjem Kosova i Bosne i Hercegovine, Srbija bi dobila dugačku granicu sa Crnom Gorom i „dvije srpske države mogle bi da se konačno ujedine i tako ostvare san o Velikoj Srbiji i srpskom moru preko prostora sjevera Albanije. Kako je Berlinski kongres donio dijelom drugačija rješenja, onda su se narodi poput Albanaca trebali tokom naredna dva desetljeća u očima evropske javnosti prikazati kao balkanski ološ, gadan svijet koji su nesposobni upravljati svojim poslovima i ne zaslužuju državu, do tog da neki od njih imaju zakržljale, ali još postojeće repove tj. da su savremeni Trigloditi.

5 Austrougarskoj i Njemačkoj to je odgovaralo, dok je Britanija bila za nezavisnu Albaniju.

6 <https://tinyurl.com/5eezpu46> (2.02.2023).

7 Riječ je o pomoći balkanskim Slavenima za jačanje pravoslavne crkve i prosvjete, njihovo osamostaljenje od zapadnog katoličkog i grčkog patrijaršijskog uticaja te podizanja ugleda Rusije.

i domovinski odnos, jasna je i njegova inskripcija bosanskog čovjeka i bosanskog jezika:

Srbin rimokatolik odriče sve srpsko, pošto je pravoslavno i ne zna za srpsku otadžbinu i srpsku prošlost. Kod njega postoji samo uža provincijalna domovina; on sebe naziva Bosancem, Hercegovcem, Dalmatincem, Slovincem, prema oblasti gdje se rodio. On svoj jezik ne naziva srpskim, nego bosanskim, dalmatinskim, slovenskim itd. Ako on želi uopštiti pojam o tom jeziku, naziva ga naškim jezikom. On pita na primjer strance: „Umijete li vi naši.“ No koji je to „naški“ jezik on ne umije da kaže. On zato ne zna da taj jezik nazove svojim pravim imenom, jer on sam nema opštu otadžbinu, opšte narodno ime, van svoje uže oblasti, u njega je samo jedna otadžbina: Rimokatolička Crkva (Giljferding, 1972, 17).

Poljski putopisac Alexander Walerian Jabłonowski poznao je jezik zemlje u koju dolazi skoro u isto vrijeme kad i pomenuti Giljferding, dakle, u godinama uoči Hercegovačkog ustanka. Poznao je kulturu/e zemlje, religije, pa i historiju. Ipak, i kad takav autor piše o ličnostima, događajima i procesima u Bosni još od rimskog doba, srednjeg vijeka, pa do 19. st., to je ograničeno tadašnjim nivoom poznavanja činjenica iz dalje prošlosti i razvoja nauke o spomenutim pitanjima, ali i opet opterećeno stereotipima i političkim narativom. Jabłonowski je putovao istokom i jasno mu je da je stanovništvo koje vidi oko sebe domaće i u više navrata ističe da su oni, muslimani ili nemuslimani, ista slavenska braća. „To je potpuno poseban, originalan svijet koji se razlikuje od svega što se sreće kod drugih naroda islama, a prije svega kod Turaka“, piše Jabłonowski. No, oni su ipak i za njega „Turci“, „tlačitelji“ kršćana, slavenski prevjernici, a svi međusobni odnosi muslimana i nemuslimana svedeni su na priču o turskom zulumu i jarmu. „Takvi su Turci ovi bosanski i hercegovački »Turčini«,“ kaže. „Nisu oni gori nacionalisti od kršćanskog naroda obje vjere, vole svoj jezik i stare običaje, uopće turski ne znaju, a Turke, Osmanlije, samo nešto manje od Nijemaca mrže“ (Jabłonowski, 2021, 169).

Jabłonovskom je primjetno strana dugotrajna etnička nedefiniranost južnoslavenskih prostora, pa domaće ljude iz najstarije prošlosti

neutemeljeno uključuje u demografsku cjelinu susjeda. I inače je uočljiva neupućenost u masovne i uzastopne demografske smjene stanovništva, uzrokovane ratnim okolnostima, epidemijama ili prirodnim katastrofama. To je i razlog što autor niti objašnjava niti mu je poznato, npr., zašto njegov pratilac iz lokalne uprave sa gnušanjem spominje „Arnaut“ u stolačkoj tvrđavi. Čitalac bi tako pomislio da se tu doista radi o Arnautima (današnjim Albancima). Ustvari, takvo imenovanje bilo je u Hercegovini uobičajeno za sve vojne snage ili čak i obične doseljenike koji dolaze s juga, iz Kolašina npr., koji je stoljećima ranije bio jedan od većih centara Bosanskog ejaleta (konkretno u Hercegovačkom sandžaku, potom Novopazarskom, a tek je nakon 1878. godine priključen knjaževini Crnoj Gori). Ti ljudi nisu bili Arnauti, nego Bošnjaci, govorili su bosanskim jezikom, ali je nova administrativna slika druge polovine 19. st. te ratoborne ljude osmanske vojske u „krvavoj“ krajini s juga Hercegovine učinila „mrskim Arnautima“ jer su dolazili „odozdo“. Politika i postupci Osmanlija prema zatečenom plemstvu u prvim desetljećima osvajanja kod autora je uprošćena evropskim pogledom na tu tematiku, često u duhu izreke „poturči se plahi i lakomi“, a velikim dijelom netačna. Stalno je i pripisivanje Rimljanima izgradnje velelepni mostova iz Stoca ili Mostara što je daleko od čvrstih činjenica iz izvora.

Jabłonowski o pripadnicima Bosanske crkve govori isključivo kao o bogumilima pa je zanimljivo koliko se pita: „Šta je bilo ovo bogumilstvo, ovaj patarenizam, kao učenje? U čemu je počivala njegova snaga koja je očaravala narod i istovremeno privlačila više društvene klase? Šta je u njemu bilo narodno? Odakle je, na kraju, to učenje došlo?“ (Jabłonowski, 2021, 162). Po njemu je upravo to bogumilstvo posebno uticalo na mlado društvo koje je tek izlazilo iz barbarstva i nije podnosilo lance. „Nadmeni velikaši“ su se preko patarenstva oslobađali okova hijerarhije, ortodoksne ili katoličke. Iako je, putujući i boraveći kod svog brata na istoku, evidentnije bio upućen u različitost šarolikog, simbiotičkog duha ljudi u Bosni, njegov uklon Hrvatima i općenito zapažanja koja uvijek nastaju poređenjem, ne odmiču dalje od narativa historiografije romantizma opterećenog već stvorenim slikama u glavi.

Najbolji dijelovi putopisa oni su koje autor bilježi na licu mjesta. Njegovi dijalozi sa pratiocima i drugim ljudima su pažljivo preneseni

i govore jako puno o atmosferi tih godina. Poznavanje jezika mu je olakšavalo da sazna šta njegovi saputnici misle, a pronicljivost, dijelom urođena, dijelom stečena tokom dugih putovanja omogućila je da kao čitaoci imamo pred očima živu sliku ljudi i karaktera. Ono što nedostaje jeste autorovo nepoznavanje sinkretizma tradicijskih elemenata u cjelokupnom životu osmanske Hercegovine naspram stalnog potenciranja slavenskog nasljeđa i tradicije. Autor tvrdi, naprimjer, da i poslije prihvatanja islama žena Bosne i Hercegovine nije dozvolila da je podrede nekim stranim suparnicama jer u slavenskom haremu nije moglo biti govora o uvođenju u porodicu neke Čerkeskinje, Gruzijke ili bilo koje druge te da to ni po koju cijenu ne bi dozvolila ni majka, niti sestre plemenitog bega. Naprotiv, dovoljno se prisjetiti da je upravo Gruzijka majka Husejn-kapetana Gradaševića kojeg i sam autor pominje. Autor pominje i izraz „romantizam“, ali osjeća potrebu da se opravda zbog toga: „Zaista je u životu ovdašnje muslimanske omladine romantični element izuzetno aktivan. Održava ga koliko slavenski porodični karakter i sačuvani stari običaji, toliko i sama potreba življenja bavljenja jednom osobom, uz gađenje prema mnogoženstvu“ (Jabłonowski, 2021, 66).

U njemačkim tekstovima o Bosni pojavljuje se relativno malo opisa prirode i prirodnih ljepota Bosne čemu je razlog to što je njezin politički položaj dugo vremena određivao i karakter zaokupljenosti tom zemljom, a ona se iscrpljivala u političkom, vojno-geografskom, prirodnonaučnom i puno manje u kulturnohistorijskom interesu (Radušić, 2021, 14). S druge strane, najljepša su inskripcija prostora opisi prirodnih ljepota i hercegovačkih vrleti koje on posmatra posve odvojeno od bosanskog prostora, a zajedničkim sa dalmatinskim, odnosno dubrovačkim prostorom. Kroz te opise i jezik mu postaje poetičniji, a odnos prema cijelom prostoru topliji.

Engleski putopisci dali su „vrijednu i zanimljivu sliku“ Bosne (Hadžiselimović, 1989, 23). Bosna je za njih do početka 19. st. bila *terra incognita*, „opskurna oblast na evropskom okraju Turske Carevine“ (Hadžiselimović, 1989, 15), egzotične i fascinantne moćne imperije – a zapravo stvarnog interesa engleskih putnika. Hadžiselimović navodi i ovo: „Za englesku kolektivnu imaginaciju, Balkan uopšte, a Bosna i Hercegovina posebno, bili su sve do početka 20. vijeka u geografskom i kulturnom pogledu dio Turske, Istoka – egzotičnog svijeta Azije, a ne Evrope“

(Hadžiselimović, 1989, 24).⁸ Zanimljiva je inskripcija „muslimanskog trgovca“ u putopisu engleskog diplomate Andrew Archibald Patona (sredina 19. st.) u opisu pograničnih tursko-austrijskih prostora:

Muslimanski trgovci i prodavci iz Hercegovine sjedili su pušeci na kamenim klupama unutar ograde i nezainteresovano naređivali slugama da donesu ovu ili onu balu (...). Musliman, unutar ograde, bez obzira da li je kupovao ili prodavao, djelovao je kao gospodar; Grk van ograde, bez obzira da li je kupovao robu od muslimana ili je prodavao vlastiti proizvod, izgledao je kao njegov sluga (Paton, 1849, prema Hadžiselimović, 1989, 49).

Opis Neretve kod Opuzena višestruko je zanimljiva inskripcija bosanskog prostora: „Kad bi voda iz Neretve imala egipatske filtere, ništa joj ne bi bilo ravno. Ali, kako ona protiče kroz Mostar, prljavi turski grad osam sati uzvodno, ovdje je smatraju lošom“ (Paton, 1849, prema Hadžiselimović, 1989, 51). Paton nije bio u Mostaru, jedini bosanski grad koji posjećuje jeste „turski“ grad Bihać. U neminovnoj usporedbi (*tamo – ovdje*) začuđen je što na nekim evropskim prostorima koji nisu daleko od Une „ljudi žive tako tijesno zbijeni jedni pored drugih, a da ovdje zemlja nije iskorištena ni do jedne četvrtine svoje velike izdašnosti“ (Paton, 1849, prema Hadžiselimović, 1989, 54). Engleski putopisci, općenito, donijeli su zanimljiva opažanja o životu u Bosni, o običajima, nošnji, jeziku, uvjetima putovanja, mostovima, vodama, planinama (npr. u Bosni ima mnogo manje invalida nego na evropskom Zapadu; sokoli su na velikoj cijeni; u Sarajevu, prilikom izlaska iz kuće, obavezno treba povesti slugu; „seljaci izbjegavaju odlazak u grad jer ga se boje“ (Hadžiselimović, 1989, 24); Bišćani su „slično obučeni“ – nose čalme, a razaznaju se po tome što „muhamedanci“ briju glavu, a „hrišćani“ imaju kosu).

8 Engleski putnici prvi su put Bosnu spomenuli 1585. Do početka 19. st. bila je „*terra incognita*, opskurna oblast na evropskom okraju Turske Carevine“. Bili su se promijenili i evropski putevi prema Istanbulu (idu kroz Srbiju, dolinom Morave dalje na jugoistok), prema: Hadžiselimović, 1989, 15.

Inskripcije Bosne i bosanskog kroz književnu formu i diskurs: *Pogled u Bosnu*

U bosanskohercegovačkoj književnosti putopis je omiljena vrsta. Bosanska narodna izreka kaže da nema veće planine od kućnoga praga, no u Bosni je uvijek bilo hodoljubaca, onih koji su putovali svijetom, najčešće na Istok (hodoljupci, hadžije, trgovci, prognanici) i objavljivali kasnije svoje putopisne knjige, reportaže, dnevničke zapise – u različitim formama (u stihu i u prozi) i s naglašenim dotematizacijama.⁹ Bosanskohercegovačka književnost obuhvaća raznovrsne tipove i vrste putopisa – od šehrengiza („putopisna razglednica“ ili opis mjesta) do „čisto“ književnog putopisa (O tome više u: Hasan Tijanović, 2008.). Ipak, tek u zadnjih nekoliko desetljeća prestajao je biti „rubni“, kao i u evropskoj književnosti.¹⁰

Razdoblje romantizma u hrvatskoj književnosti, u koju se ugradio narodni preporod i borba za identitet nacije i jezika, obilježio je interes putopisaca za Bosnu upravo kroz političke okvire bujanja nacionalnih ideja. U putopisu M. Mažuranića *Pogled u Bosnu*, koji se uzima kao prvi cjelovit putopis u hrvatskoj književnosti i nerijetko čita kao „vjerodostojan izvor“ za poznavanje prilika u onodobnoj Bosni, mogu se prepoznati svi bitni elementi romantičarske inskripcije Bosne i bosanskog, što će se pak protegnuti i na 20. st., sa suptilnijim oživljavanjem čak i u današnje doba. Puni naziv Matijinog putopisa je *Pogled u Bosnu ili Kratak put u onu krajinu, učinjen 1839–40. po Jednom Domorodcu* i sadrži bitna dopunska metatekstna obilježja: šta je djelo (vrsno i u značenju dužine puta), o čemu je, kada je obavljen put, čiji je „pogled“.

Izdavač prvog izdanja (1842) ispustio je ime autora,¹¹ ali je on bio poznat kao što je bio poznat i strateški karakter putopisnog diskursa:

9 Dotematizacije su najčešće političke, povijesne, etnografske, religijske, rodoljubne. Više o tome u: Hasan Tijanović, 2008, 159.

10 U evropskoj književnosti postao je „generator novih književnih teorija“. Posebnu važnost u tome ima pojava *imagologije*, tj. *Orijentalizam* E. Saida i postkolonijalne studije. Više u: Olivera Popović, 2013.

11 Narodna tiskara Ljudevita Gaja u Zagrebu. Putopis je ostao „bez naznake“ autora i u prijevodu na češki 1845.

put je bilo naručen i *izvidan* (Ježić, 1842, x–ix). Putopisna „knjižica“ mladog M. Mažuranića nastala je iz pismenog *izvješća* podnesenog starijoj i obrazovanoj braći i prošla njihovu „cenzuru“: iz teksta su „sve političko izbacili“ (Ježić, 1842, ix) (svjedočanstvo o uključenosti putopisa u uzburkanu bosansku stvarnost u doba romantizma i interes susjeda). Možda i tu treba tražiti i razlog što putopis nije bio potpisan i što je Matiju na putu kroz Bosnu često pratio osjećaj da su ga prepoznali kao *uhodu*.¹²

Kada se pojavio, putopis su Matijini suvremenici ocijenili kao najbolju knjigu hrvatskog preporoda. Kada pak izlazi drugo izdanje (1938.), putopis se vrednuje kao najbolja proza ilirskog doba, što će potvrditi i savremena književna kritika danas uzimajući *Pogled u Bosnu* kao prvi moderni hrvatski putopis, *vrhunac* umjetničke proze preporodnog razdoblja.¹³ O važnosti Matijinog putopisa govori i to da je – kao „vrelo podataka“ o životu „Turaka“, „turskim“ običajima i odnosima prema bosanskoj raji – poslužio I. Mažuraniću za njegov spjev *Smrt Smail-age Čengića*, s kojim je nastavljena tradicija „protuturske“ tematike (započetu u humanizmu i renesansi). Neki stihovi u spjevu vjerna su preslika opisa iz Matijinog putopisa.

Struktura *Pogleda u Bosnu*

Dominantna obilježja ranije analiziranih putopisa dominantna su i u *Pogledu u Bosnu*: činjenica subjektivnog doživljaja (odlika i putopisnog žanra i romantizma), anahronizmi i stereotipi (u imenu prostora – *Turska*, u atribuciji *turski* i nazivu *Turci*, *Turčin*, *Ture*, *Muhamdovac* – za bosanske muslimane), politička motiviranost i autorovo znanje (putopis nije

12 Matija piše da „Bošnjaci neznaju drugim imenom zvati špiuna, nego *uhoda*“ (Mažuranić, 1938, 42).

13 Drugo izdanje „u svemu se podudara“; ispravljen je samo „par sitnijih očitih štamparskih pogrešaka“ i ispušteno *o* i *e*, koji su „služili za oznaku vokalnoga *r*“ (Mažuranić, 1842, xi). Prema ovom su izdanju navedeni primjeri u našem radu.

nastao iz čisto književnih pobuda, već iz potrebe da se iz *prve ruke* sazna šta se u susjednoj već nemirnoj Bosni događa).¹⁴

Formalno, putopis je sastavljen iz dvaju dijelova: *Put u Bosnu i natrag* (1–46) i *Različne opazke o Bosni* (47–75). U prvom dijelu opisuje se putovanje do Bosne i po Bosni („zemlja hajdučija“, 41), slikaju se krajevi i bosanski svijet (naglašena vjerska, rodna i socijalna posebnost), uglavnom javni prostor, uglavnom vanjski, uz komentare (onaj *višak viđenog* u percepciji). Drugi dio putopisa niz je opaski o kulturi, niz antropoloških, folklornih, socijalnih, povijesnih opaski – prava „zona grubih kontrasta“. Bosanski svijet prikazan je s konceptom frazeološke i ideološke *tačke gledišta* (kako ih je izdvojio teoretičar B. Uspenski) s čestom citatnošću tipa: „priča se, čuo sam, pripovijedaju, kazuje, govori se, vjeruju da je“. U *Pogledu u Bosnu* kompozicijski su odvojeni i dijelovi na okvirima diskursa, s dopunskim svojstvom metateksta: Predgovor (gdje se Matija potpisuje kao „Spisatelj“) i Nekoliko turskih barbarismah (pogled na jezik teksta, s aspekta čitatelja).

Autoreferencijalni uvod

Putopisna deskripcija teško je odvojiva od prisustva autora. Matijin Predgovor autoreferencijalno je koncipiran: putopisac ima „želju“: „...sam glavom idi u bosansku pokrajinu“ i da „štogod izvęstniega razabere(m)“ (Mažuranić, 1938, XIV); nije „izobražen“ – „rukodělski momak“ je, „kalfa“; ima već nekog putničkog iskustva („veću stranu austrianskoga carstva, a osobito sve austriansko-ilirske krajine (je) obišao“, Mažuranić, 1938, XIV), a iskustvo Bosne i dvogodišnje „tuđinštinje“ bilo mu je teško: nije dugo ostao zbog izgubljenog zdravlja. To se može razumjeti i kao nesvjesno pravdanje: kratkoća putovanja i bolest putnika mogu učiniti putopisca nepouzdanim, putopis manje vjerodostojnim. Radi zadobivanja naklonosti svoga čitatelja, Matija napominje da će „naklonomu čitaocu“ biti drago čitati putopis jer „izvęstja o različnih svega svęta državah

14 Prema I. Frangešu, M. Mažuranić je „zabavljen isključivo potrebom da iskaže ono što je vidio“, no u putopisu isprepliće viđeno u „nepoznatoj Bosni“ s onim što je „čuo“ (citatnost tipa *priča se*) (prema: Dujmović-Markusi, Rossetti-Bazdan, 2009, 62).

s veseljem čitaju“, no, dodaje, da je njegov izvještaj napisalo „nevješto“ pero (Mažuranić, 1938, XIV). Poput *toposa skromnosti*, te su riječi trebale biti priprema „naklonosti“ čitatelja, ali Matija ih ubrzo obrće u neku vrstu prijekorne odbrane: čitatelji će dobiti gotov putopis „kod kuće sedeći, bez truda, muke i pogibelji“ kojima je sam bio izložen! Moguće zamjerke zbog nevještosti vlastitoga spisateljskog pera „neutralizira“ ukazivanjem i na opasnosti kojima je bio izložen na putu po Bosni: da bi tamošnjeg „života naučio“, izgubio je zdravlje, a malo pa i glavu (= Bosna je opasna).

Bosna je *tamo*

Bosna je u Predgovoru uvijek *tamo*: „koi bi samo... tamo išao“, „koja sam tamo pribavio“, „koliko sam se ja tamo... života naučio“, „tamo ostati“ (Mažuranić, 1938, XIV). Prilog *tamo* u jeziku stoji u značenjskoj opoziciji prema *ovdje* (blizina govorniku): Matija se vratio kući i naknadno piše putopis, pa je i iz te (faktičke) prostorne pozicije Bosna – *tamo*. U strukturi diskursa ovaj je prilog i znak odstojanja s kojeg se posmatra i opisuje, i signal *drugosti* onoga što se posmatra i opisuje. Identitet *drugog* konstruira se dalje od centra (*ovdje*), i naknadno. Da bi ušao u simbolički prostor *tamo*, u stranom okruženju, putopisac će se morati poslužiti strategijom mimikrije. Binarnu uredenost prostora kroz opozicije: *tamo/ovamo* prati opozicija *istok/zapad*, *turska krajina/austrijska krajina*, odnosno koncept: etičan/neetičan, žrtva/moćnik, „izobražen“/prost.

Bosna je bližnja, a nepoznata, ilirska i bratska

U Predgovoru se naglašava centralna tema (istaknuta grafički, proredom): „B o s n a, bližnja ova turska krajina“. Bosna je prostorno blizu, ali o Bosni ni „izobraženi“ Matijini zemljaci ne znaju gotovo ništa: „...malo je naših ikoliko izobraženih domorodacah, koji nebi više o Americi, Kini, Indii i t. d. koješta znali pripovjedati, nego o Bosni“ (Mažuranić, 1938, XIII). Izvor znanja zapadni su susjedi, no ni oni „naravno ni sami skoro ništa o Bosni ne znadu“ (Mažuranić, 1938, XIV). O tome je nešto slično pisao engleski putopisac u „The London Magazine“ 1828: „O zemljama

kao što su Bosna, Hrvatska, Bugarska i Srbija mi znamo tek toliko da ih možemo poimence nabrojati“¹⁵ Neznanjem podsjećaju na *pitca* iz Makove pjesme *Zapis o zemlji*. U pravdanje neznanja o Bosni, u putopisu se ucrtava, preko slike prošlosti, i identitetska atribucija Bosne (ratnička, osvajačka, krvava): „Naši stari pretrpiše mnogo truda i mnogo proliše krvi hrvući se s Turci, kroz više od 200 godina“ (Mažuranić, 1938, XIII). Sam motiv putovanja („zemlju, jezik i običaje poznati“) u isto vrijeme karakterizira Bosnu: u Bosni „samo naša bratja, pravi Iliri stanuju“ (Mažuranić, 1938, XIV). Približen pozicijom srodstva (*bratja*) i atributom (*naša*), Matija je želio vidjeti: „u kakvom se bitju ovaj dio naše Ilirije nalazi“ (Mažuranić, 1938, XIV).

Bosna kao ova turska krajina

Matija ističe geografsku *blizinu* Bosne pa upotrebljava zamjenicu OVA, ne ONA: „B o s n a, bližnja ova turska krajina“. „Turci“ su prvi susjedi i skoro je trećina Hrvatske „pod Turčinom“ (= susjed je osvajač). Govori o „turskoj granici“ – „obkoljena je sa svih stranah austrijskim krainami“ (Mažuranić, 1938, XIII) – i donedavnom neprijateljstvu: „naši stari pretrpiše mnogo truda i mnogo krvi proliše hrvući se s Turci, kroz više od 200 godina“ (=susjed kao opasnost); u to je doba „na medji jaka straža postavljena“ (=susjed kao neprijatelj). „Turska“ krajina, bližnja krajina, na istoku, jaka straža, mnogo prolivene krvi, čvrsta vojnička granica ustrojena – sve je to u bosanskom „leksikonu“, već od Predgovora, i sve to konstruira čvrste simboličke granice od prvih iskaza putopisa.

O bosanskoj multietničnosti i jeziku

Matiji Mažuraniću Bosna je privlačna, opasna i odbojna u isto vrijeme (razbolio se, gotovo glavu izgubio, divlja je, surova, hladna). Zemlja

¹⁵ *The Northern Frontiers of Turkey*, „The London Magazine“, London, May, 1828, br. 2, str. 187. Prema: Hadžiselimović, 1989, 16.

je „hajdučljiva“ (Mažuranić, 1938, 41), u njoj se čini zulum svima „kako god i raji“ (Mažuranić, 1938, 23). U opisima čest je kontrast *svjetlo – tama* a „svjetlo iz mraka“ često se javlja kao hronotop *sreće, spasa*: „Upu- tim se prav na ono mjesto, preko svakojakih grabah i preko jamah: [...] i dobro pazeći porad tminah, da ga ne izgubim, dodjoh pred jednu kuću“ (Mažuranić, 1938, 2). Ljudi su „sirovi i bezobrazni bećari“ (Mažuranić, 1938, 21), kavazi „piju rakiju“ kad paša legne (Mažuranić, 1938, 26), svijet se krsti i klanja, ašikuje, puši i pije kafu. Ljudi su neiskreni i podmitljivi, naivni i pronicljivi, neobrazovani. Neki čuče kad sjede. U Matijinoj Bosni žive i *Mustaf-paša Babić*, i *lepa Fata*, i *Mujaga ajan*, i *Omer-čauš*, *neki ljudi Švabo* i *Milica, Živan, jedan Sremac rodom*.

Više stoljeća, poznato je, muslimani, bosanski krstjani, kršćani i hrišćani nazivani su Bošnjacima – prema prostoru u kojem su živjeli. U *Pogledu u Bosnu* muslimanski se svijet naziva i Bošnjacima i, češće, „Turcima“, pa im je i vjera ponekad atribuirana kao „turska“ a oni „Bošnjacima turske vjere“. Kršćani su ili „krstjanske vjere iztočne ispovjedi“ ili „Krsjatni zapadne ispovjedi“ i „nesmiu [se] zvati Bošnjaci: kad se reče Bošnjaci: onda Muhamedovci samo sebe razumiu, a Krstjani su samo raja Bošnjačka, a drugčie Vlasi“ (Mažuranić, 1938, 53). U multikulturalnom i multikonfesionalnom bosanskom miljeu Matija spominje i Židove, kojih je, kaže, najmanje u odnosu na ostale. O jeziku kaže:

Jedan put sam pitao trgovce, koji pohode po svojoj Europejskoj Turskoj, da kojim se jezikom najviše služiti mogu? a oni rekoše: »Kudgod podješ, svuda možeš govoriti bošnjački.« [...] Oni kazuju, da sva Švabska zemlja bošnjački eglendiše; osim već tamo negde daleko, gdje ima pravih Švabah: ali da se je već sve, brajane, po Švabskom jeziku pokvarilo“ (Mažuranić, 1938, 54).¹⁶

Navodi i ovo: u Bosni se govori „ilirski pomješano s turskim rečim, to jest tamo se »eglendiše Bošnjački«“ (Mažuranić, 1938, 52); „Njihovi su razgovori jako nagrđjeni, uhu vrëdonosni, nestidni, i sa svim bezobrazni [...]. Narod se je vas u Bosni (kud sam ja bio) tim prokletim

16 Misli se na „austrianske kraine“.

duhom okružio, kojega će još i posle Turakah za tri sto godinah poticati“ (Mažuranić, 1938, 60–61).

O turskih barbarizmah

Turcizmi su bili poznati u govorima Dalmacije, Like, Slavonije, a ilircima mnogi i obični.¹⁷ Popisom i tumačenjem manje poznatih turcizama (preko 250) M. Mažuranić završava svoju knjižicu. U Bosni se govori, navodi u *Pogledu*,

ilirski pomješano s turskim rečim [...] A da bi čovjek hotio sve turske reči popisati, koje Bošnjaci mešaju, bila bi jih čitava knjižina. I oni svi znadu kazivati ove misli u čistom ilirskom jeziku: ali jim to nikako čovjek nemože dokazati, da to nije naški, nego osmanlinski. Oni odmah kažu: „Hee, pak ti neznaš još ni Bošnjacki, to nije osmanlinski, nego Bošnjacki“ (Mažuranić, 1938, 52).

Matija zapaža veliki broj turcizama s etimološkim *h* i protetskim *h* (*hodža*, *harač*; *hadet*, *halat* – što je tipična osobina muslimanskih govora), ali bilježi i one koji nisu sačuvali etimološko *h* (obilježje nemuslimanskih govora): *azur* prema *hazur*, *amamdžik* prema *hamamdžik*, *saba* prema *sabah*. Ponekad se stekne utisak da su u nekim opisima isforsirani i češći nego što su u funkciji govorne karakterizacije bosanskoga svijeta. Neki turcizmi traže komentar zbog značenja koje im se pripisuje i fonetskog lika u tekstu, npr.: *findžan* „čaša za kafu“, uz: „šalica“; *šalvale* „šitroke hlačetine“, izraz za šalvare; *nutvak* „kuhinja“, izraz za *mutvak*. Određeni turcizmi vjerskog miljea protumačeni su s one referencijalne tačke MI u odnosu na koju se konstruira drugost: *dženom* „Muhamedovski raj“, izraz za *džehennem*; *džamia* „Muhamedovska crkva“, izraz za *džamija*; *drviš*¹⁸ „muhamedovski kaludjer“, izraz za *derviš*. Česta upotreba istoznačnice i bli-skoznačne riječi uz turcizam kroz sam putopis u funkciji je približavanja

¹⁷ O turcizmima u Relkovićevom *Satiru* v. u: E. Čaušević, 1997–1998 (1999), 67–84.

¹⁸ Moguće da je u pitanju štamparska greška.

opisivanog svijeta čitatelju i zadobivanja povjerenja čitatelja. Referencijalni sinonimi u zagradi neizbježno signaliziraju različitosti (*tamo – ovdje*) i naglašavaju jednu poziciju drugog reda, vrijednosnu (binarne opozicije svedive na odnos *domaće – tuđe, naše – njihovo*).

Zaključna riječ

Osim što su popularno štivo za čitaoce različitih interesovanja, putopisi kao historijski i filološki izvori omogućavaju rekonstrukciju događaja, različitih oblasti života i ponašanja ljudi u različitim sredinama, svjedočanstava iz prošlosti, ali i raskide ili potvrde stereotipa s kojim autori dolaze u neki kraj. Usud bosanskohercegovačkog prostora bila je živopisna prošlost, etiketiranje zbog viška historije, uglavnom uslijed različitih težnji osvajača, različitih upravnih sistema, interesa susjedstva, geopolitičke pozicije na razmeđu Istoka i Zapada, trajno šarolike konfesionalne slike, bogato iskoristivih prirodnih resursa, voda, ruda i dr. Takve okolnosti prizivale su putopisce od najstarijih vremena, međusobno različite po povodu njihovog dolaska, pristupu ili kakvoći doživljaja prostora kroz koji putuju. Većina njih radije robuje starim navikama, ne opisujući Bosnu kao dio Evrope, nego kao egzotičnu zemlju i tako im je lakše. Inskripcije Bosne i bosanskog u periodu romantizma brojne su i raznolike, direktne, ali i dvosmislene, stereotipske, ali i originalne. Često su obilježene zamišljenim vizurama i navikama sa kojima autor dolazi u bosanski prostor. Ranija iskustvena podloga autora o Bosni nije jednaka, a to često utiče na inskripciju. Brojnost i raznolikost putopisa u periodu romantizma daje mogućnost da se izdvoje i zajedničke karakteristike inskripcija, a one se kreću od stereotipa i uproščavanja do determinacije originalnih elemenata i rješenja kroz lingvističke forme.

Literatura

- Bandžović, S. (2021). *Politika i nauka: ruski pogledi na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Autor.
- Blažević, Z. (2006). *Osmanistički diskurs kao polje de/stabilizacijekulturnih inskripcija*. „Kolo“, br. 26, str. 211–232.
- Coleridge, S.T. (1817). *Biographia Literaria; or Biographical Sketches of my Literary Life and Opinions*, Vol. I. 1906. London & New York: Everyman's Library, Dent & Dutton.
- Čaušević, E. (1997–1998 [1999]). „Turci“ u Satiru Antuna Matije Relkovića (1732. – 1798.), „Prilozi za orijentalnu filologiju“, br. 47–48, str. 67–84.
- Davutoglu, A. (2011). *Strategijska dubina – međunarodni položaj Turske*. „Politeia“, br. 2, str. 149–198.
- Dizdar, S. (2002). *Sazvježda romantizma: Antologija poezije engleskog romantizma/Romantic Constellations: An Antologie of English Romantic Poetry*. Sarajevo: TKD „Šahinpašić“.
- Duda, D. (1998). *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Dujmović-Markusi, D., Rossetti-Bazdan, S. (2009). *Književni vremeplov 3*. Zagreb: Profil International.
- Džambo, J. (2002). *Bosna i Hercegovina u njemačkim putopisima. Imagološka skica*. „Forum Bosnae“, br. 18, str. 149–198.
- Ekmečić, M. (1977). *Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine*. „Balcanica“, br. VIII, str. 55–74.
- Evans, A. Dž. (1965). *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku republiku*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Evans, A. Dž. (1967). *Ilirska pisma*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Giljferding, A.F. (1972). *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hadžiselimović, O. (1989). *Na vratima Istoka – Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. Vijek*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hadžiselimović, O. (1991). *Two Victorian Ladies in Bosnia, 1862–1875: G.M. Mackenzie and A.P. Irby*. U: *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*. Ur. J.B. Allcock, A. Young. New York-Oxford: Berghahn.
- Irbi, A.P., Mekenzi, G.M. (2016). *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*. Sarajevo: SPKD Prosvjeta, Dobra knjiga.
- Irijart, Š. (1981). *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875–76*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Jabłonowski, A. (2021). *Kroz Hercegovinu*, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta.
- Ježernik, B. (2000). *Zemlja u kojoj je sve naopako: prilozi za etnologiju Balkana*. Sarajevo: BEMUST.

- Jezernik, B. (2004). *Wild Europe: the Balkans in the gaze of Western travellers*. London: Saqi Books.
- Jezernik, B. (2010). *Stereotipizacija Turčina, Predgovor*. U: *Imaginarni Turčin*. Ur. B. Jezernik. Beograd: Biblioteka xx vek: Knjižara Krug.
- Ježić, S. (1938). *Matija Mažuranić*. U: M. Mažuranić. *Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu, učinjen 1830–40. po Jednom Domorodcu*. 2. izdanje. Zagreb: Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja.
- Mažuranić, I. (1941). *Smrt Smail-age Čengića*. Zagreb: Be-L-Ka.
- Mažuranić, M. (1842). *Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu, učinjen 1830–40. po Jednom Domorodcu*. Zagreb: Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja.
- Michel, R. (2006). *Mostar / von Robert Michel; Mit Photogr. Aufnahmen von Wilhelm Wiener=od Roberta Michela; uz fotografije Wilhelma Wienera*. Mostar: Dobra knjiga.
- Paić-Vukić, T., Čaušević, E. (2007). „Pogled u Bosnu“ Matije Mažuranića kao povijesni izvor. „Prilozi za orijentalnu filologiju“, br. 56, str. 177–193.
- Paton, A.A. (1849). *Highlands and Islands of Adriatic, Including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire*, vol. 1, London, str. 193–199.
- Pederin, I. (1982). *Austrijska putopisna djela o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. Vjeka*. „Treći program Radio Sarajeva“, god. 11, br. 38, str. 427–451.
- Pieniążek-Marković, K. (2014). *Hrvatski romantičari otkrivaju Bosnu*. „Sarajevski filološki susreti II: Zbornik radova“, knj. II, str. 280–301.
- Popović, O. (2013). *Putopis – od rubnog žanra do generatora novih modernih teorija*. <https://www.researchgate.net/profile/27042022>
- Radušić, E. (2019). „Bosnian Horrors“: antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875–1878. „Studije za historiju BiH“, knj. 5.
- Radušić, E. (2021). *Politička motiviranost memoara Poljaka Aleksandra Waleryja Jabłonowskog*. U: *Kroz Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta.
- Said, E. (2008). *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka xx vek.
- Smajić, R. (2022). *Migracije i Bosanski ejalet: 1683–1718*. Sarajevo: Institut za historiju.
- Šamić, M. (1981). *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–78) i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Šarošac, Đ. (1991). *Bosanski Hrvati u okolici Pečuha*. Budapest: Tankonyvkiado.
- Šicel, M. (2004) *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća, Knjiga 1, Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoa (1750–1881)*. Zagreb: Naklada Ljevak d.o.o.
- Tijanović, H. (2008). *Multimedijalnost putopisa Zuke Džumhura*. Bihać.
- Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka xx vek.
- Uspenski, B. (1979). *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*. Beograd: Nolit.
- West, R. (1943). *Black Lamb and Grey Falcon: a journey through Yugoslavia*. New York: The Viking Press.

- **REMZIJA HADŽIEFENDIĆ-PARIĆ**, PhD, is a full professor at the Department of the Bosnian language and Literature, Faculty of Pedagogy and Islamic Pedagogical Faculty, University of Bihać. As an external associate member

of The Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina (Center for Lexicology and Lexicography) she works on implementation of the project Dictionary of the Bosnian Language. She is a member of the BANU (Bosnian Academy of Sciences and Arts) commission for the Orthography of the Bosnian Language project as well as of the International Council of Education for the Future (University in Zenica). Her research interests are contemporary Bosnian language, linguistic and stylistic and general language topics. She is the author of several textbooks for the Bosnian language. She published about one hundred scientific and professional papers, translations and books dealing with linguistic and stylistic studies.

- **RAMIZA SMAJIĆ**, PhD, working in Institute of History. Previously employed in National and University Library of Bosnia and Herzegovina, Special Collections and Bosniaca, RTV Visoko, Islamic Pedagogical Academy of Zenica, Oriental Institute of Sarajevo, Department of History. Author of monographs (*Bosanska Krajina*, Sarajevo, 2009; *Migracije i Bosanski ejalet: 1683–1718*, Sarajevo, 2022; *Osmanski popisni defteri stanovništva Visokog i okoline iz 1850. godine*, Sarajevo–Visoko, 2022), more than 70 articles in scientific and professional journals, more than 20 translated books from French, Arabic, Turkish. Research interests: history of the Ottoman period, Bosnia, cultures, syncretism, migrations, identities.